

de vele gebeurtenissen, in de brieven genoemd en beschreven, overzichtelijk bij elkaar zijn gezet. Achter de tekst van de brieven zijn 43 bijlagen opgenomen, meest bijvoegsels bij brieven van andere diplomaten. Het kloeke boekwerk wordt afgesloten met enkele registers: lijsten van afkortingen en geraadpleegde werken (niet in vorige delen opgenomen publikaties); een register van brieven (de meest voorkomende correspondenten zijn Ludwig Camerarius, Willem de Groot, Georg Keller, Carl Marin, Axel Oxenstierna, Nicolaes van Reigersberch en Petter Spiring Silvercrona); een lijst van geciteerde plaatsen uit de klassieke literatuur en uit de bijbel; een zeer uitgebreid register van persoonsnamen, aardrijkskundige namen en boektitels (boektitels zijn nu in verkorte vorm opgenomen in het register en het aantal verwijzingen is aanzienlijk uitgebreid).

Op het diplomatieke front bleef Grotius als ambassadeur van Zweden bij de koning van Frankrijk de belangen van de geallieerden behartigen. Hij spande zich in voor de verlenging van het Frans-Zweedse bondgenootschap, dat in maart 1641 zou aflopen. Hij hield zijn opdrachtgevers op de hoogte van de oorlogshandelingen en alles wat daarmee samenhangt. Hij was daar nu persoonlijk meer bij betrokken, omdat twee van zijn zonen, Dirk en Cornelis, in krijgsdienst getreden waren. Naast zijn werk als diplomaat vond Grotius de tijd om te werken aan verscheidene publikaties. In 1641 verschenen onder andere de *Annotationes in Libros Evangeliorum*, de *Annotata ad Consultationem Cassandri* en een *Appendix de Antichristo*. Vooral de twee laatstgenoemde geschriften veroorzaakten nogal wat opschudding. Wat de auteur wilde bereiken, vrede en eenheid tussen de verschillende christelijke confessies, werd uitgelegd als boosaardige verloochening van de ware gereformeerde religie en zelfs als toetreding tot de kerk van Rome. Daarnaast voelde de ambassadeur zich beledigd door enkele correspondenten, die hem niet met de vereiste titulatuur aanschreven. Was er een samenzwering gaande om hem te laten degraderen of hem zijn post te laten ontnemen? Zelfs brieven van goede vrienden als Caspar Barlaeus en Joost van den Vondel beantwoordde hij niet en verbrandde hij, omdat de daarin gebruikte aanspreektitels niet het juiste niveau hadden (Brief 5141).

De annotatie van de brieven beantwoordt nu uitstekend aan de eisen die men stellen mag en is geheel gericht op de brieven en de daarin genoemde personen en zaken. Daarbij wordt kort, maar zeer efficiënt verwezen naar de beste en meest recente literatuur. Hierdoor wordt deze uitgave steeds meer een onmisbaar naslagwerk voor heel die boeiende wereld, waarbinnen het 'Delfts Orakel' zich in zijn nadagen jachtig en opgejaagd bewoog. Dit deel, waarvoor uitgeverij Van Gorcum tekent, is op dezelfde fraaie wijze uitgevoerd als de voorafgaande delen, die op naam stonden van Martinus Nijhoff.

C. S. M. Rademaker

M. C. Pitassi, *Entre croire et savoir. Le problème de la méthode critique chez Jean Le Clerc* (Kerkhistorische Bijdragen XIV; Leiden: Brill, 1987, xv + 200 biz., f84,-, ISBN 90 04 08091 0).

In 1683 ontvluchtte de zesentwintigjarige Geneefse theoloog Jean Le Clerc het steile calvinisme in zijn geboortestad en vestigde zich in de Republiek, waar hij bijna een halve eeuw lang als hoogleraar was verbonden aan het Amsterdamse Remonstrantse Seminarie. Hij ontwikkelde zich in die periode tot een veelzijdig en buitengewoon productief geleerde, die behalve op zijn eigen vakgebieden theologie, wijsbegeerte en klassieke letterkunde, publiceerde op het terrein

van de bijbelexegese en de geschiedenis. Bekend werd hij ook als journalist en redacteur van een van de Franstalige geleerdentijdschriften in de Republiek, die door hun samenvattingen en recensies een grote rol speelden bij de verbreiding en popularisering van de toenmalige wetenschappelijke ontwikkelingen.

Was Le Clerc in zijn eigen tijd een beroemd geleerde en een vooraanstaand lid van de Europese Republiek der Letteren — hij verkeerde en correspondeerde op voet van gelijkheid met grootheden als Bayle, Locke, Shaftesbury, Fénelon en Leibnitz — in modernere studies werd hij meestal gerekend tot de generatie erudiete, maar weinig oorspronkelijke 'polyhistoren' tussen humanisme en Verlichting, wier voornaamste verdienste was dat zij de weg bereidden voor de achttiende-eeuwse *philosophes* en encyclopedisten.

Sinds enige tijd is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor Le Clercs verbindingen met de Europese geleerde wereld en voor zijn journalistieke werk, dat de laatste jaren onderwerp is geweest van verschillende studies van het Nijmeegse Instituut voor culturele betrekkingen tussen de Europese landen. Le Clercs werk als historicus, zowel op het terrein van de kerkelijke en politieke geschiedenis als op dat van de theorie van de geschiedschrijving, is er echter tot nu toe wat bekaaid afgekomen.

Een deel van deze lacune is nu opgevuld door de dissertatie van de Italiaans-Zwitserse filosofe Pitassi. Zij belicht in haar studie weer een ander facet van Le Clercs veelzijdige werkzaamheden: die op het gebied van de historische tekstkritiek. In een ook voor historici boeiende analyse laat zij zien hoe Le Clerc laverend tussen en gebruikmakend van zowel de oude humanistisch-filologische traditie als de nieuwe wetenschappelijke kaders van cartésianisme, spinozisme en de lockeaanse empirie en kennisleer, principes probeerde te formuleren die de historische kritiek een rationeel-wetenschappelijke basis moesten geven.

Aan de hand van twee werken, Le Clercs commentaar op de *Pentateuch* (1693-1696) en zijn *Ars critica* (1697) analyseert de auteur hoe Le Clerc, in een periode waarin het bereiken van ware en zekere kennis aan geschiedschrijvers en oudheidkundigen lijkt te worden ontzegd, juist met gebruikmaking van de begrippen en technieken van de cartesiaanse methode — evidentie en helderheid, problemen eliminerend door te procederen van eenvoudige naar steeds complexere stappen in de redenering — richtlijnen uitwerkte voor de lexicale en conceptuele ontleding van historische teksten. Doel is niet alleen analyse en herstel van de oorspronkelijke tekst, maar ook een beredeneerde historische interpretatie ervan door een methodisch onderzoek van de historische context, de bedoelingen van de auteurs en historische geloofwaardigheid van de verhaalde gebeurtenissen.

Le Clerc achtte zijn principes zonder onderscheid toepasbaar op gewijde en profane teksten, en wilde vooral de bijbelkritiek door toepassing van een rationele methode bevrijden van tekstvreemde, metafysische en dogmatische vooronderstellingen. Het leverde hem controverses op met Bayle, die immers rede en theologie twee strikt gescheiden terreinen achtte, en met Richard Simon, wiens kritiek op het Oude Testament volgens Le Clerc nog teveel leunde op de autoriteit van de traditie. Toch bleef ook voor Le Clerc het geloof in de bijbelse openbaring onaangetast. De titel van het proefschrift verwijst naar die spanning tussen geloof en rede.

De *Ars critica* was is de eerste plaats bedoeld als leidraad voor Le Clercs studenten bij hun eerste schreden op het pad van de tekstkritiek. In het laatste hoofdstuk van haar dissertatie laat de auteur zien hoe Le Clerc in de praktijk van zijn eigen onderzoek — met name naar de oorsprong van Griekse mythen en naar de geschriften van de kerkvaders — verder ging dan de door hem in de *Ars* geformuleerde principes. In de praktijk bleek steeds meer het criterium van de historische waarschijnlijkheid van de tekstinhoud voor hem maatgevend voor het beoordelen van het waarheidsgehalte van een historische bron.

RECENSIES

Het nieuwe aan Le Clercs theorie van de historische kritiek was dat hij bestaande technieken uit verschillende disciplines samenbracht voor de onderbouwing van een discipline die het nog ontbrak aan theoretische en methodische grondslagen, en zo probeerde de ogenschijnlijk gescheiden werelden van wetenschap en eruditie te verzoenen. Door gebruik te maken van een autonome, kritische rede was volgens Le Clerc dan wel geen mathematische zekerheid, maar wel het vaststellen van historische geloofwaardigheid en waarschijnlijkheid bereikbaar.

De dissertatie van mevrouw Pitassi bevat voor de historicus op het gebied van de ideeëngeschiedenis en de geschiedenis van het historisch denken veel waardevols. Wel moet worden aangetekend dat de door haar geanalyseerde werken maar een bescheiden periode beslaan uit de lange loopbaan van Le Clerc, die daarna nog ruim dertig jaar verder publiceerde. Daarnaast wordt de lezer enigszins op de proef gesteld door het wel zeer omvangrijke notenapparaat, 74 pagina's aantekeningen op 93 pagina's tekst, vol onvertaalde Latijnse en soms ook Griekse en Hebreeuwse citaten, die bovendien achterin het overigens mooi verzorgde boek zijn geplaatst.

C. J. Misset

C. Berkvens-Stevelinck, *Prosper Marchand: la vie et l'oeuvre 1678-1756* (Leiden: Brill, 1987, vi + 254 blz., ISBN 90 04 08354 5).

Meer dan een boekenwurm was Prosper Marchand: een echte bibliomaan. Men kan geen aspect van het boekwezen bedenken of hij heeft zich er wel mee beziggehouden: schrijven, uitgeven, corrigeren, verkopen, verzamelen, catalogiseren, vertalen en teksten bezorgen. Tien jaar na haar dissertatie *Prosper Marchand et l'histoire du livre* (UvA 1978) heeft C. Berkvens-Stevelinck nog eens zorgvuldig bij elkaar gebracht wat ons van deze fascinerende, zij het niet steeds even sympathieke figuur bekend is. Daarbij heeft zij ruim kunnen profiteren van het fonds Marchand in de Leidse UB (waarvan de catalogus, eveneens van haar hand, tegelijkertijd verschijnt) en van het zich thans stormenderhand ontwikkelende boekonderzoek, waaraan zij intussen trouwens zelf het nodige heeft bijgedragen. Behalve een overzicht van het leven van Marchand, van zijn gepubliceerde en ongepubliceerde werken en van zijn activiteiten als journalist en uitgever, vinden we in deze synthese een evaluatie van Marchands betekenis. Mevrouw Berkvens probeert daarbij het juiste midden te bewaren tussen de fascinatie die elke biograaf op een gegeven ogenblik aangrijpt en een historische plaatsbepaling van zijn werk dat, hoewel zeer omvangrijk en nog niet totaal overbodig geworden, toch duidelijk een niveau lager staat dan dat van zijn hoogvereerde voorganger en voorbeeld Pierre Bayle. Het boek wordt besloten met een uitgebreid bibliografisch apparaat, enkele appendices en een gedetailleerd personenregister, dat gelukkig ook de talrijke noten omvat.

Marchand, zoon van een Frans hofmusicus, ging in Versailles naar school en leerde daar Latijn en Grieks. Daarmee was de basis gelegd voor een verdere ontwikkeling van zijn capaciteiten in het veld van de geleerde journalistiek. Wees geworden, begon hij op vijftienjarige leeftijd zijn leertijd bij de Parijse boekhandelaren Pépie, Guignard en Couterot, alvorens zich in 1698 zelfstandig te vestigen in de rue Saint-Jacques, terwijl hij vanaf 1702 samenwerkte met zijn collega Gabriel Martin. Zijn dubbele roeping als boekenkenner en boekhandelaar blijkt al vanaf het prille begin: zijn bedrijfsfonds is voor hem tevens een schatkamer waaruit hij kostbare drukken voor zijn eigen verzameling put, die later weer de basis vormen voor geleerde verhandelingen, zoals bijvoorbeeld zijn *Histoire de la Bible de Sixte-Quint* (1725) waarbij een